

UNA MIRADA LILA A LA IMMIGRACIÓ: EL CAPGIRAMENT DE L'ORDRE ESTABLERT

Conseqüències del procés migratori per a les dones protagonistes de *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*, de Najat El Hachmi

Autora: Marta Fons Esparza

Treball de fi de grau en Llengua i Literatura Catalanes
Universitat Oberta de Catalunya
Primer semestre 2020-2021
Directora: Montse Gatell Pérez
Desembre, 2020

ÍNDEX

AGRAÏMENTS

.....3

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Plantejament i justificació del tema

1.2. Plantejament i justificació de les preguntes de recerca

1.3. Estat de la qüestió

1.4. Metodologia i marc teòric

.....4

2. EL CICLE NARRATIU SOBRE ELS ORÍGENS DE NAJAT EL HACHMI:

L'ÚLTIM PATRIARCA, LA FILLA ESTRANGERA I MARE DE LLET I MEL

.....11

3. LA LITERATURA I LA REPRESENTACIÓ DE LES VIOLÈNCIES CONTRA LES DONES

.....14

4. LES VEUS NARRATIVES DE LES NOVEL·LES

.....17

5. ELS DOLS MIGRATORIS I LA SEVA GESTIÓ

5.1. La llengua

5.2. Els amics i la família

5.3. La cultura

.....28

6. CONCLUSIONS I PROPOSTES D'INVESTIGACIÓ

.....36

7. BIBLIOGRAFIA

.....38

AGRAÏMENTS

Sempre havia volgut estudiar llengua i literatura catalanes. De fet, va ser una de les opcions que vaig posar, entre les possibles carreres universitàries a estudiar, quan vaig acabar el Batxillerat. Finalment, vaig decidir col·locar Història de l'Art a la Universitat de Barcelona com a primera opció, i aquest va ser el camí acadèmic que vaig iniciar quan tenia divuit anys i que m'ha enriquit a tots els nivells.

La passió i la motivació pel treball amb les persones i per l'educació m'han portat a dedicar-me a la docència, i va ser durant el curs 2011/2012 que se'm van tornar a despertar les ganes de dedicar-me a la llengua i a la literatura catalanes. I així va ser com vaig decidir començar l'aventura a la UOC. I, com no pot ser d'altra manera, una aventura d'aquestes característiques és compartida i és possible gràcies a l'entorn. Aquest és el que t'ajuda a trobar els sentits i a recuperar les forces quan més ho necessites, i sap col·locar les paraules i els gests adequats per ajudar-te a continuar.

No ha estat fàcil arribar fins aquí. Resulta molt complicat compaginar la feina de docent, el grau, la família, els amics i els espais individuals. És un repte en tots els sentits i només és possible amb l'esforç individual i amb l'acompanyament fidel dels que estan al voltant. Són moltes les hores robades al meu fill, el Nil, al meu company de vida, en Jose, i a la meva família i als meus amics. Sense la seva complicitat, la seva ajuda, la seva energia, tot això no hauria estat possible. Gràcies al Jose, al Nil, a l'Encarna, al Manel, a l'Anna, al Xavi, a la Naida, a la Lia, a l'Ali, a l'Artur, a la Laia, al Teo, al Pau, al Javi... Gràcies a totes i tots els que m'heu guiat i acompanyat.

La feina com a docent en un centre penitenciari m'ha possibilitat entrar en contacte amb vides i realitats extremes, i amb la perspectiva de gènere; el grau m'ha permès conèixer docents com la Montse Gatell, que contagien la passió per la literatura. Dono gràcies per les oportunitats i per les experiències. I tot això és el que vull articular i vehicular en aquest treball. Vull contribuir, tal com fa Najat El Hachmi a través de la seva literatura, a fer d'altaveu de les veus femenines marcades pel procés migratori i pel patriarcat que les condemna a romandre en un segon pla.

1. INTRODUCCIÓ¹

1.1. Plantejament i justificació del tema

La literatura de Najat El Hachmi, escriptora catalana d'origen marroquí, es caracteritza per introduir nous temes i nous plantejaments a la literatura contemporània, tenint en compte que elabora assajos i novel·les que se centren a expressar, tal com explica Segarra (2014: 1), el fenomen migratori des d'una perspectiva lingüística, cultural i de gènere, en tractar la qüestió de l'arrelament i en parlar d'una manera clara i directa sobre el xoc cultural que pateixen els nouvinguts a Catalunya. Un dels elements essencials dels textos que formen part del cicle narratiu sobre els orígens de l'autora és que tenen una forta càrrega autobiogràfica, tal com podem copsar, de forma clara, si llegim el seu text de no ficció *Jo també sóc catalana* (2004) i després procedim a la lectura de *L'últim patriarca* (2008), *La filla estrangera* (2015) i *Mare de llet i mel* (2018). Amb els seus textos, El Hachmi busca interpel·lar tant la societat de partida com la societat d'acollida i ens mostra, per exemple, les diferències que es produeixen si el camí de l'emigració l'emprèn un home o una dona, els xocs entre dos mons i les conseqüències que això pot tenir per al concepte d'identitat. Quan llegim els seus relats verifiquem que, tal com explica Dasca, existeix «una literatura sobre la immigració coetània al fenomen migratori» i com aquesta «permet d'incidir críticament en la realitat del moment» (2015: 61), i comprovem que l'experiència de l'emigració ha esdevingut un material literari i artístic de primer ordre, sobretot a partir de les últimes dècades, com relata Segarra (2014: 1).

Najat El Hachmi és una figura clau, dins de la narrativa catalana contemporània, a l'hora de parlar del fet migratori i de retratar el que suposa haver d'abandonar el lloc de procedència, establir-se en un nou lloc, i viure entre dos mons. A més, és essencial remarcar que, com veiem a les tres novel·les, dona veu a dones d'origen amazic i les dota així d'un espai social i literari, per tal de reivindicar el seu paper fonamental com a persones que vehiculen i construeixen les noves identitats al lloc

¹ Totes les citacions de les obres de Najat El Hachmi que farem al llarg del treball corresponen a les referències indexades a la bibliografia. Indicarem entre parèntesis la pàgina del fragment citat.

d'acollida. El Hachmi posa l'altaveu a les dones que emigren i ens parla d'aquests dos mons entre els quals es troben, el lloc d'origen i el lloc que les acull, i ho fa de forma crítica, per tal de reivindicar que aquestes puguin trobar el seu espai i puguin decidir allò que volen ser i fer. L'autora ens confronta amb les discriminacions que pateixen les dones que emigren, que en el cas de les protagonistes de les tres obres del corpus són: pel fet de ser dona i per ser d'origen marroquí. Ens relata les violències diverses que aquestes dones pateixen i com són qüestionades, tant per l'entorn familiar del lloc d'origen com per les persones que formen part del lloc que les acull, i com tot això aflora, sobretot, des del moment en què decideixen ser lliures i deixar de donar explicacions. Les seves obres desperten interès atès que aprofundeixen en «l'experiència humana de la immigració», com indica Rubio (2017: 389).

Ens proposem, doncs, analitzar com Najat El Hachmi, a través dels llibres *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*, dona veu a dones que han patit i pateixen violències, simbòliques i institucionals, en els processos migratoris que han hagut d'emprendre i posem el focus a entendre en quina mesura l'autora, a partir d'aquests tres llibres, utilitza la literatura com a mitjà per a la representació de les violències que pateixen les dones en el procés de migració.

Estudiar aquestes tres obres ens ajuda a entendre una part de la literatura contemporània catalana que dona veu, a través de la ficció, a personatges femenins amb experiències vitals relacionades amb les migracions i a veure com aquestes situacions condicionen, per sempre més, les seves identitats convertint-les en identitats de frontera.

1.2. Plantejament i justificació de les preguntes de recerca

Des d'aquesta perspectiva de retrat crític de l'experiència femenina de la migració, prenem un sentit ple que ens plantejarem com a qüestió principal de recerca explicar l'efecte que la migració té en cadascun dels personatges femenins que protagonitzen els tres relats que formen part de «la trilogia sobre els orígens rifenys» d'El Hachmi, manllevant les paraules d'Aliaga (2018), i al mateix temps ens

formulem interrogants que ens porten a reflexionar sobre la mesura en què Najat El Hachmi se serveix de la literatura per tal de mostrar-nos com els personatges femenins han de gestionar el fet d'haver de viure, per sempre més, entre dos mons, el marroquí i el català, i en quina mesura l'autora planteja la literatura com a mitjà per a la representació de les violències que les dones pateixen en el procés d'emigració i com els efectes d'aquests processos migratoris són diferents per als homes i les dones.

Tal com la pròpia autora explica i escriu a *Jo també sóc catalana*, entén la literatura com a eina que li permet parlar de les qüestions que l'han preocupat i la continuen preocupant, i aquesta li dona la possibilitat d'entendre's i de comprendre què passa al seu voltant, i, en última instància, salvar-se i salvar els seus personatges femenins, que, malgrat els obstacles i les dificultats, tracen el seu itinerari. Un camí vital que a vegades pren forma a partir del trencament, o que, en altres ocasions, es configura des de l'acceptació dels esquemes establerts en nom de la tradició, com veurem a partir de l'anàlisi de les veus narratives de les novel·les del corpus. A la següent citació, l'autora explica els motius que la porten a escriure.

«Qualsevol persona que escrigui pot fer-ho per múltiples raons; se sol cercar alguna cosa, una manera de canalitzar la creativitat, un procés de creació de mons paral·lels al real, una exploració del propi jo interior, etc. Fins fa poc havia cregut que aquesta devoció meva per la producció de negre sobre blanc es devia a una conseqüència directa del fet d'haver estat una lectora voraç pràcticament des que vaig aprendre a llegir en català. Després d'escriure aquest llibre, però, veig que en realitat només escric per superar les meves pròpies barreres, per navegar entre els records (i no només en aquest relat de tipus autobiogràfic, sinó en tots els relats que inicio hi ha un bocí de mi). Ho confesso: escric per sentir-me més lliure, per desfer-me del meu propi enclaustrament, un enclaustrament fet de denominacions d'origen, de pors, d'esperances sovint entroncades, de dubtes continus, d'abismes de pioners que exploren nous mons.» (14).

La seva literatura contribueix a parlar de la complexitat del fenomen migratori, des d'una perspectiva plena de matisos, per tal de comprendre les identitats híbrides contemporànies i enriquir, així, les mirades de la literatura catalana contemporània.

1.3. Estat de la qüestió

Quan llegim i analitzem els estudis que s'han fet sobre les obres de Najat El Hachmi, ens adonem que, tal com expliquen Caralt i Tió (2017: 285), és l'autora més representativa d'un tipus de literatura que creix i que es caracteritza per mirar de retratar la immigració extracomunitària a Catalunya de la segona meitat del segle XX i del segle XXI. L'autora apareix en estudis diversos com a representant d'aquest tipus de literatura. En aquests estudis, s'analitzen, sobretot, les seves primeres obres, *Jo també sóc catalana* i *L'últim patriarca*. No hi ha estudis en què s'analitzi el fet migratori i els seus efectes en clau de gènere emmarcats en les obres del corpus d'aquest treball.

Troblem anàlisis com el de Marcillas-Piquer (2018), en què l'autora recull diferents veus literàries actuals, entre les quals està Najat El Hachmi. Aquestes veus literàries miren d'explicar què significa estar entre dos mons, la importància de la llengua i la idea d'una identitat calidoscòpica, així com què pot significar aproximar-se a l'alteritat. L'estudi de Balaguer (2018), que fa referència a Najat El Hachmi com una de les autores que escriuen en català i que són de procedència no catalana, parla de les obres *L'últim patriarca* i *La filla estrangera* per tal de subratllar la idea que aquests dos textos li serveixen a l'autora per a explicar la importància de la llengua dins del fet migratori i també per a remarcar els dols de l'emigrant. També fan esment d'aquesta autora Julià (2008: 20) i Domingo (2015: 32), com a nova veu literària que descriu aquestes migracions del segle XX i XXI.

Hi ha alguns estudis dedicats íntegrament a l'autora, com el de Carranza (2017), el de Rubio (2017), o el de Vidal (2012), en els quals s'analitzen textos de ficció i de no-ficció de l'autora, i se subratlla que dels seus escrits se'n desprèn la importància de la llengua en el fet migratori, la crítica social i la visió de gènere. No s'analitza, però, cap d'aquests elements en concret ni s'utilitzen com a marc de referència les tres obres del cicle narratiu sobre els orígens de l'autora.

Resulta oportú, doncs, centrar aquest treball en l'estudi de les tres obres del cicle narratiu sobre els orígens de l'autora, per tal de poder veure quins són els efectes

que tenen els processos migratoris sobre els personatges femenins que les protagonitzen, contribuint així a la *progressiva feminització de les migracions*². Aquesta perspectiva d'anàlisi i el fet d'emmarcar-la en aquestes tres obres és el que conforma originalitat a aquest Treball de Fi de Grau.

1.4. Metodologia i marc teòric

Tal com explica Aliaga (2018), cadascun dels relats que formen part de les novel·les del corpus ens permet endinsar-nos en uns personatges femenins que donen forma al trencaclosques migratori. A *L'últim patriarca* la filla ens parla de la figura del pare i de l'esmicolament del sistema patriarcal com a conseqüència del qüestionament del que s'estableix com a veritat absoluta, en nom de la tradició, i que comporta la violència sistemàtica contra les dones; a *La filla estrangera* pren la paraula la filla que creix en el marc del procés migratori i que accedeix, a través de l'escola i del coneixement de la llengua del territori d'acollida, Catalunya, a una sèrie de qüestions que faran que entri en contacte amb un món que la transformarà per sempre més; i, finalment, a *Mare de llet i mel* entenem l'univers de la mare que ha d'emigrar amb la seva filla petita i que pren consciència del que suposa no haver tingut accés a l'educació.

Les veus narratives de la filla i la mare ens permeten explicar les conseqüències del procés migratori des de la mirada i l'experiència femenina, i alhora ens connecten amb la veu narrativa de l'autora, la qual a través d'aquestes protagonistes femenines ens relata la seva experiència vital, parlant-nos dels dols migratoris i de la seva gestió, i de les violències patides durant el procés. L'anàlisi d'aquestes veus narratives ens possibilita respondre les preguntes de recerca que ens hem plantejat. A *L'últim patriarca*, des de la veu narrativa de la filla que és la que ens conta la història, prenem com a models els personatges de la mare i la filla, les quals ens fan veure els contrastos entre els dos mons, el marroquí i el català. És la filla de Mimoun Driouch la que ens narra, a la primera part, la història del pare

² La idea de la *progressiva feminització de les migracions* queda recollida al text de Rubio (2017: 388).

i de la família Driouch al Marroc fins que aquest decideix emigrar i, a la segona part, ens relata (a partir d'aquí en primera persona) l'arribada de la família a Catalunya (la mare, els germans i ella mateixa) per tal de retrobar-se amb el pare, Mimoun Driouch, i iniciar una nova vida. Aquesta segona part ens permet veure quins efectes té el procés migratori per als dos personatges femenins, la mare i la filla, que són molt diferents dels efectes que té per als germans i per al pare, i, com hem apuntat, ens habilita per comprendre els contrastos entre les diferents maneres de fer front a la nova realitat; la mare que no qüestiona i la filla que progressivament va entenent que els comportaments del patriarca, del seu pare, són abusius i no poden ser ni acceptats ni justificats.

Pel que fa a *La filla estrangera*, posem el focus en la veu narrativa de la jove brillant que emprèn un procés migratori amb la seva mare per tal de trobar-se amb el pare, el qual les ha abandonat al Marroc. Aquesta història, narrada en primera persona per la filla, ens possibilita analitzar quins són els efectes que aquest procés migratori té per a la mare i la filla. A través d'aquests dos personatges femenins, Najat El Hachmi ens mostra el que pot comportar viure entre dos mons, el català i el marroquí, i enllaça amb les qüestions relatades a *L'últim patriarca*, en què entenem dues dones, la filla i la mare, que tenen dues formes de comprendre la tradició i, per tant, dues formes de viure la vida. Això és el que fa que la ruptura, tal com també passa a *L'últim patriarca*, sigui l'única sortida.

I, per acabar, amb l'anàlisi dels personatges femenins de *Mare de llet i mel* continuem construint el trencaclosques de les conseqüències del procés migratori per a la filla i la mare. En aquest relat la veu narrativa és la mare i ens possibilita acabar de donar forma, aquesta vegada des de la seva mirada, a les dues dones protagonistes de *La filla estrangera*. L'anàlisi de *La filla estrangera* i de *Mare de llet i mel* comportarà, doncs, la comparació entre les dues versions d'un mateix fet, amb la voluntat d'identificar els elements que les dues dones comparteixen només pel fet de ser-ho, i que és la doble discriminació, per ser dona i per ser immigrant, i el fet d'adquirir una nova òptica de la realitat amb l'escola i la nova llengua del territori, que implica contrastos entre mare i filla, com veiem també a *L'últim patriarca*.

Completem l'anàlisi literària textual a partir d'una sèrie de textos que ens ajuden a posar llum a les obres del corpus des dels estudis de gènere. És rellevant la proposta de Cano Abadia (2015), que ens parla dels problemes que presenta la categoria d'identitat i que ens aproxima a les idees de la filòsofa de posició post-estructuralista, Judith Butler (2020), la qual ens parla de la importància de qüestionar els conceptes relacionats amb el subjecte i de la performativitat de gènere. Butler analitza la rellevància de flexibilitzar les idees per tal de generar un món obert, en què tothom pugui sentir-se representat.

Els textos de Gómez Viu (2009) i Epps (2012-2013), ens possibiliten apuntar que les obres del treball tenen característiques del *Bildungsroman* femení, considerant que a les tres novel·les trobem una jove protagonista i les seves experiències, des que és petita fins que va creixent, que ens mostren els xocs constants entre els interessos i els desitjos individuals d'aquesta protagonista, i el que la societat i la tradició, l'hi exigeixen i l'hi demanen. També ens habiliten per a parlar de la importància de l'oralitat en aquestes peces literàries.

L'anàlisi de Rivera Garretas (2011), ens ofereix el concepte de «la historia viviente» que podem aplicar a les obres de Najat El Hahmi i que ens dona l'oportunitat de reflexionar sobre la literatura que narra històries singulars i anònimes, i permet significar aquelles veus que, tradicionalment, han estat excloses per la Història —la història amb majúscula— la qual, majoritàriament, ha recollit les veus masculines i les imposades des de la força. Relats que alhora ens connecten amb les anàlisis d'autores com Segarra (2008; 2014), Bartrina (2007) i Francés (2008), i amb la importància de les mares literàries i la genealogia literària femenina; unes mares literàries i una genealogia d'escriptores femenines que les joves protagonistes llegiran i que seran les que les ajudaran a poder-se narrar dins del marc dels debats d'identitat sorgits arran del procés migratori.

Les anàlisis d'Hernández Guzmán (2016) i García Mingo (2015), ens aporten la possibilitat d'estudiar i de llegir aquestes històries comprenent que les protagonistes amb el seu procés migratori, que les qüestiona i les porta al límit, prenen consciència del context patriarcal que les envolta, tant al país d'origen com al país

d'arribada, i que les limita, i entenen que dins d'aquest la llei natural i la tradició estan per damunt de la llei ciutadana i de la seva dignitat. Aquests estudis ens fan veure que a les obres del corpus són les pròpies dones les que expliquen les seves històries esdevenint així motor del seu propi canvi i de la inevitable transformació del seu voltant.

I, per acabar, amb les posicions de Segato (2016), doctora en antropologia, podem estudiar aquests textos literaris des de la perspectiva d'aquest sistema patriarcal —amb els mandats de gènere que se'n deriven— que ho contamina tot i que resulta central per a poder sostenir el poder i les desigualtats. L'autora posa sobre la taula pensaments diversos sobre l'espai públic, tradicionalment associat a l'home, i el privat o domèstic, vinculat a la dona, que també trobem representats al text *Una cambra pròpia* (2019), de Woolf (2019). Aquests espais prenen rellevància als relats del corpus i ens fan prendre consciència de la importància de l'emancipació de la dona i del fet que aquesta disposi d'un espai propi per a generar una veu pròpia.

Aquests treballs teòrics ens aporten eines que ens habiliten per a poder analitzar des d'aquesta perspectiva les obres de Najat El Hachmi, les quals posen al centre del debat el sistema patriarcal³ i les violències que se'n deriven.

2. EL CICLE NARRATIU SOBRE ELS ORÍGENS DE NAJAT EL HACHMI: *L'ÚLTIM PATRIARCA, LA FILLA ESTRANGERA I MARE DE LLET I MEL*⁴

Les tres novel·les del corpus tenen elements en comú que fan que esdevinguin un conjunt coherent. Totes tres comparteixen els referents culturals (el català i el marroquí), ens donen una visió de l'emigrant que arriba a Catalunya a finals del segle XX, i, posen de manifest el xoc cultural i les dificultats que suposa la construcció de la identitat de frontera. Als textos del corpus El Hachmi ens narra les

³ Com explica Rita Laura Segato: «[...] el patriarcado, o relación de género basada en la desigualdad, es la estructura política más arcaica y permanente de la humanidad.» (2016: 18).

⁴ Hem extret la informació sobre les obres del material *1 minut 1 llibre Càpsules literàries*, penjat per la Institució de les Lletres Catalanes, en què Najat El Hachmi explica els elements essencials d'alguns dels llibres que ha publicat fins ara.

històries a partir d'uns personatges femenins que pateixen les contradiccions que comporta haver de viure entre dos mons, el que suposa sentir-se a prop de les dues cultures i adonar-se que això, des de l'entorn social i institucional, sovint no es permet i per això cal triar i, en conseqüència, renunciar. Aquesta qüestió ens fa connectar amb les idees explicades per Judith Butler (2020: 53) a *El género en disputa* sobre la categoria d'identitat i la necessitat que aquesta sigui una construcció variable i oberta, per tal de fugir de les categories monolítiques, que s'allunyen de la realitat, i que ens limiten. Alhora cal subratllar que són tres textos que comparteixen personatges, en el cas de la *Filla estrangera* i *Mare de llet i mel* els personatges són els mateixos i serveixen per a explicar la mateixa història des de dues òptiques: la mirada de la filla i la mirada de la mare, i que es narren amb un estil proper, directe i pròxim a l'oralitat. Sobre l'estil de l'autora, Rubio (2017) remarca:

«Pel que fa a l'estil, l'escriptora s'expressa de manera clara i directa, i al mateix temps incorpora sovint imatges plàstiques i molt efectives, que de vegades introdueixen càrrega poètica al relat. El seu discurs utilitza la ironia i també el sarcasme, és intens i sempre transmet la sensació d'autenticitat que dona l'experiència viscuda, tot i que, en realitat, l'elaboració literària a què el text ha estat sotmès impliqui la transformació del substrat autobiogràfic.»

Un altre element que cal destacar de les tres obres del corpus és que l'autora decideix relatar les històries des de l'òptica de les dones i els dona veu per tal de poder parlar, precisament, dels efectes que tenen les migracions per a elles i com aquests no són els mateixos si es comparen amb els que tenen per als homes. L'escriptora ens parla del xoc cultural, de les desigualtats justificades d'un sistema patriarcal que situa sistemàticament la dona en una posició de subordinació respecte l'home, de les dificultats de viure entre dos mons, de la soledat, de la violència i de la discriminació. Aquest enfocament de gènere és el que pren a totes les seves obres i així ho reivindica al seu últim treball *Sempre han parlat per nosaltres* (2019):

«Encara ara quan he d'escriure per donar la meva opinió sobre temes vinculats al meu origen, a la meva condició de filla de família musulmana marroquina, encara em tremola la mà, teclejo amb por de ser castigada, de nou, per trencar el silenci que m'han imposat

des de petita. Pot semblar estrany perquè fa anys que abordo aquestes qüestions, des de l'entorn segur de la ficció o bé a través de xerrades, entrevistes, articles d'opinió o converses privades. Molta gent m'ha dit que soc molt valenta de fer-ho, però això no vol dir que no tingui por, que no tingués por la primera vegada que vaig escriure sobre el que no es podia explicar i cada cop que torno a la violència, l'opressió i la injustícia en què hem crescut jo i les dones que més he estimat. No parlo d'aquests temes per ser valenta, ho faig per sobreviure» (11).

Com proposa Marcillas-Piquer (2018), Najat El Hachmi forma part de les anomenades, en aquest article, «veus migrants» o «veus de frontera». Aquestes veus són escriptors i escriptores que tenen els seus orígens a Àfrica, Àsia o Amèrica Llatina, però que s'han format a Europa o als Estats Units i que aporten nous temes i noves visions a les literatures occidentals, enriquint-les amb l'ampliació dels seus horitzons. Autors com Saïd El Kadaoui, Agnès Agboton i la pròpia Najat El Hachmi representen, com destaca Marcillas-Piquer, «veus de frontera cada vegada més comunes, més sentides, més llegides i, en conseqüència, més pròximes a aquells que un dia podríem també formar part d'uns marges en contínua fluctuació». Les grans literatures occidentals dels nostres temps, entre les quals se situa la literatura catalana, acullen una gran participació d'escriptors i d'escriptores que, com Najat El Hachmi, estan a cavall de diferents cultures i reflecteixen, a través de les seves obres, la problemàtica intercultural.

El Hachmi és autora de *Jo també sóc catalana* i *Sempre han parlat per nosaltres*, en què utilitza l'assaig per a explicar-se, i de novel·les com *L'últim patriarca*, *La caçadora de cossos* (2011), *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*, en què usa la ficció per a narrar històries de dones que busquen el seu lloc al món. Aquests textos li serveixen per a poder explicar els seus orígens, els quals es comprenen a partir de la caracterització i de la unió de dos universos, que en alguns moments es contraposen i en altres s'agermanen. L'escriptura li serveix per a sentir-se lliure, per a parlar, en realitat, de la seva pròpia identitat, per a teixir ponts i per a aconseguir que aquests dos mons (el marroquí i el català), almenys dins de la literatura, puguin esdevenir un de sol.

A *L'últim patriarca* ens parla, sobretot, de la violència dins del context de l'emigració; a *La filla estrangera* ens relata la història de la filla que creix dins del marc del procés

migratori i que quan acaba l'institut ha de decidir quin itinerari vol seguir, amb tots els conflictes emocionals i dilemes morals que això implica; i, per acabar, a *Mare de llet i mel*, decideix donar veu a la mare que ha de portar a terme el procés migratori, empesa per les circumstàncies adverses que dificulten el seu camí vital. Les tres obres comparteixen unes veus narratives femenines que ens porten a endinsar-nos en una part del projecte literari de Najat El Hachmi el qual reclama que la llibertat de qualsevol persona està per damunt de la seva religió, del seu gènere o de la seva procedència cultural. Dels tres relats es desprenen principis fonamentals com que la llibertat no és negociable o que cal desmuntar els fonaments del patriarcat per tal d'abordar la qüestió de les violències contra les dones, tal com veurem a l'apartat següent, que travessen de forma transversal tots els àmbits de les societats actuals, com relata Segato (2016: 97).

3. LA LITERATURA I LA REPRESENTACIÓ DE LES VIOLÈNCIES CONTRA LES DONES

Les tres obres ens parlen de les violències contra les dones, que lluny de ser una qüestió puntual o aïllada, són una qüestió estructural, que no només serveix per a parlar de la cultura i de la realitat marroquines sinó que també interpel·la la societat del país al qual les protagonistes arriben, és a dir, la societat catalana. A través de les tres històries, entrem en contacte amb unes realitats que només tenen en compte les necessitats masculines i no pas les femenines, i que estan justificades pel sistema patriarcal imperant. Se'ns posen al davant les diferències que es produeixen quan el subjecte que emigra és dona i no home, i la violència física, psicològica i comunitària que pateix la dona que emigra.

A *L'últim patriarca*, entrem de ple en una història de violència i d'injustícia vers totes i cadascuna de les dones que apareixen al relat. Cal apuntar aquí que la violència del patriarca afecta en major mesura a les dones que l'envolten, però que, en ocasions, també es dirigeix cap als homes que qüestionen els seus esquemes, com el germà o els fills. Una violència que no s'entén com a tal, perquè s'accepta i es tolera fins que la filla de Mimoun, el patriarca, no s'adona que les pallisses que reben primer la mare, després ella, i, més tard, els germans, formen part d'una

violència sistemàtica emparada pel patriarcat. La violència la genera el patriarca, el qual ha crescut i s'ha format en un context en què se li ha acceptat tot allò que ha fet i no se li ha qüestionat mai res. A través d'aquest personatge entrem en contacte amb els mandats de masculinitat, explicats per Segato (2016: 93), que són els que el porten a actuar des de la creença ferma que és un ésser superior i que l'espai públic és el que li correspon —el dels negocis, el poder i la socialització—, mentre que a la dona i també a la filla —un cop arriba a la pubertat— han de romandre tancades dins de l'espai domèstic, en què cal que s'ocupin de les cures. Quan el patriarca veu que se li qüestionen aquests esquemes adquirits dins del patriarcat familiar i cultural, en què sempre se li han justificat els canvis d'humor sobtats i les bufetades, és quan actua de forma violenta vers, sobretot, les dones. Serà la seva filla, com a conseqüència de les transformacions que es produeixen en ella arran del procés migratori i de l'accés a l'escola, la que qüestionarà aquest marc mental que dona espai a l'infern.

L'obra posa sobre la taula que la violència es pot exercir de moltes maneres: la violència és física, psicològica i comunitària, i totes tres es veuen representades en aquest relat. Posa davant del lector la realitat incòmoda de les pallisses brutals del patriarca a la mare, a la filla, i, fins i tot, en alguna ocasió vers els germans (violència física); els insults i el menyspreu d'aquest cap a tots aquells que no pensen de la mateixa manera i el seu control total respecte a tot allò que fa la seva filla quan arriba a la pubertat: com es vesteix, com es comporta, on va, amb qui va (violència psicològica); i, la pallissa que el patriarca li dona a la seva filla, al mig del carrer, amb una sèrie de persones que la presenciïn i que no fan res per evitar-la (violència comunitària). Les violències físiques, psicològiques i comunitàries —estructurals— s'exerceixen i es toleren tant al país d'origen com al país d'acollida, i, des de la ficció literària, evidencien el que explica Segato (2016: 47) sobre el fet que les violències, que en major mesura afecten les dones, exercides pel patriarcat, no són altra cosa que una manera de fer obeir a aquells que volen saltar-se les normes imposades pel sistema. Un sistema en què, com explica Hernández Guzmán (2016: 647), la llei natural i l'imaginari masclista estan per sobre del benestar de les persones. Les violències fan que, per exemple, la mare, en la més estricta soledat, trenqui aigües i sigui la filla la que hagi d'anar a buscar ajuda perquè el patriarca no

hi és, i a partir d'aquell moment s'hagi d'ocupar de tot: de la casa, dels germans i de la mare. S'ha de fer càrrec de totes aquestes qüestions només pel fet de ser una dona i perquè així ho estableix el patriarcat. A través d'aquesta obra veiem el que Segato escriu: «Algo central, esencial, fundacional para el “sistema” debe ciertamente depender de que la mujer no salga de ese lugar, de ese papel, de esa función» (2016: 97). Mantenir la dona en aquestes funcions de cura dins de l'espai domèstic, en nom de la tradició, garanteix que l'home pugui continuar mantenint els seus espais de poder i de control.

A *La filla estrangera* i a *Mare de llet i mel* també ens trobem amb les violències i amb les diferències que estableix el sistema patriarcal entre homes i dones. És violència el fet que el marit-pare prengui la decisió d'emigrar sense parlar-ne amb la seva dona, només li explica la decisió que ha pres, sense demanar-li què en pensa. I aquest esdeveniment mostra quin és el paper que s'atorga a la dona dins del marc mental del patriarcat. La dona, la mare, ha hagut de marxar a la casa familiar del marit, tal com marca la tradició que s'ha de fer un cop s'ha produït el matrimoni, on es trobarà amb unes dones, orquestrades per la sogra, que la rebutgen, la menystenen, i la maltracten. Aquestes dones, amb els seus actes, justifiquen aquest sistema patriarcal que al mateix temps les empresona a elles i, per tant, es posa de manifest que aquest marc mental ens afecta a totes i tots. Aquest context hostil és el que la porta al camí llarg i difícil d'emigrar cap a Catalunya amb la filla petita. És des de la violència que suposa el rebuig, sense cap explicació, del marit-pare, que mare i filla aconsegueixen capgirar la situació i generar vida.

En aquest punt de la història, l'escriptora ens connecta amb la importància de l'accés a l'escola de la filla, Sara Sqali, per tal de poder accedir a altres mons, que li suposaran adonar-se que no vol ser com marca la tradició patriarcal, que vol ser ella, que vol viure la seva pròpia vida i que no vol viure per complaure els altres. Com veiem tant a *L'últim patriarca* com a *La filla estrangera* una de les grans conseqüències del procés migratori per a les joves protagonistes és adonar-se, a partir de l'accés a l'educació i a la llengua, que volen capgirar el món que els ve imposat per tradició i que volen trencar amb els camins establerts des d'aquesta.

Els tres relats del corpus enllacen amb el concepte de «la historia viviente», explicada per Rivera Garretas (2011), que parla sobre la importància de relatar les històries des de la seva singularitat i recuperar aquelles veus silenciades que formen part de la quotidianitat i que la història amb majúscula ha ignorat, per tal de poder trencar els límits imposats, per l'estructura patriarcal, entre allò privat i allò públic. És d'aquesta manera que es poden treure a la llum les violències que atempten contra la dignitat i la llibertat de les dones i que al llarg de la història han quedat tancades dins de l'esfera privada. Les veus narratives de la filla de Mimoun i de Sara Sqali posen al centre del debat les dificultats que tenen quan, arran del seu procés migratori, decideixen seguir camins allunyats d'allò establert i com aquestes actituds, que fugen de la norma que marca la tradició, generen respostes violentes i hostils.

4. LES VEUS NARRATIVES DE LES NOVEL·LES⁵

En aquest apartat ens proposem, doncs, parlar de les veus narratives de les novel·les, que ens relaten, en primera persona, quins són els efectes del procés migratori i de la presa de camins allunyats de la norma.

A *L'últim patriarca* ens endinsem en la vida de Mimoun a través de la veu narrativa de la filla:

«Aquesta és la història de Mimoun, fill de Driouch, fill d'Allal, fill de Mohamed, fill de Mohand, fill de Bouziane, i que nosaltres anomenarem, simplement, Mimoun» (7).

I la seva història vital la coneixem a través dels ulls d'aquesta filla que a la primera pàgina del llibre ja ens diu de forma clara quin és l'objectiu del relat:

«Aquesta és l'única veritat que us volem explicar, la d'un pare que ha d'afrontar la frustració de no veure acomplert el seu destí, la d'una filla que, sense haver-s'ho

⁵ Hem extret informació d'aquesta entrevista sobre l'obra *Mare de llet i mel*. <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/mes-324/entrevista-a-najat-el-hachmi-acaba-de-publicar-mare-de-llet-i-mel/video/5760855/>

proposat, va canviar la història dels Driouch per sempre» (7).

La filla de Mimoun ens explica, a la primera part del llibre, la història del pare i de la família i, per tant, aquesta primera part se situa bàsicament al Marroc i ens permet definir-lo, quant al caràcter i pel que fa a l'estat emocional, i entendre les circumstàncies en què creix, a través del seu context familiar. Comprenem el context de pobresa en què es desenvolupa, en què madura, i com el fet d'estar cansat de fer sempre feines mal pagades l'acaba portant al camí sense retorn de l'emigració. Ens relata com Mimoun era un fill molt esperat, pel fet que naixia després de moltes dones (amb aquest detall percebem que es valora l'home per damunt de la dona), i com això condicionarà el tracte que aquest rep per part dels seus familiars. Un tracte que implicarà, sempre, la justificació de tot allò que fa, i l'acceptació de les seves excentricitats i del seu caràcter capriciós i canviant.

Al capítol zero del llibre se'ns presenta el final de la història, el capgirament de l'ordre establert des del Marroc, pel que fa als rols i a les jerarquies familiars. Durant la primera part del llibre, la filla, que és la veu narrativa de la història, ens explica, en tercera persona, els inicis de la història del patriarca, des que neix fins que, al capítol 38, es produeix la trucada que comportarà el gran canvi: es prendrà la decisió que generarà com a conseqüència que la família del protagonista, que és al Marroc, emigri cap a la ciutat catalana en la qual ell ha començat una nova vida. Aquesta història emmarcada dins del procés migratori és la que permet a El Hachmi parlar sobre la violència. L'autora decideix que la filla, veu narrativa de la història del pare, utilitzi la tercera persona per tal de donar-li la distància necessària que li permet explicar-nos qüestions de la història del patriarca que després esdevindran essencials per a comprendre el seu relat en primera persona, a la segona part del llibre, en què relata la violència sistemàtica del pare contra les dones, la filla i la mare. Una violència que creix i que sembla no tenir final.

És precisament aquesta segona part de *L'últim patriarca* que ens proporciona la informació necessària per a poder respondre les preguntes de recerca plantejades en aquest treball, si considerem que la veu narrativa de la filla ens explica, en primera persona, els efectes que té el procés migratori per a ella. Aquest personatge evoluciona a partir del seu contacte amb la nova cultura, la nova llengua

i la nova manera d'entendre la vida, i això portarà com a conseqüència que no compregui el món dels pares i que hagi de trencar definitivament amb els esquemes establerts des de la cultura d'origen. Aquest punt del llibre és el que ens ajuda a comprendre el procés migratori que se suposa que ha de comportar una millor vida, però com aquest acaba portant l'esmicolament de tot allò que s'ha establert de forma ancestral, des de la cultura marroquina, i que conforma el marc mental en què les dones han de viure; tot això genera dubtes i confusions. La filla, des del moment en què entra en contacte amb la nova llengua i a partir d'aquesta amb la tradició literària pròpia del nou context cultural, accedeix a una manera diferent de ser dona i això comporta que no pugui acceptar la forma de viure de la seva mare, que viu sempre a l'ombra del pare.

La filla ens explica com és el pare i com aquest evoluciona, fins a trobar-se en la decadència més absoluta, i també ens explica com és la mare i com aquesta, des dels seus ulls, no evoluciona, perquè viu sota l'autoritat del marit. Des de la mirada de la filla se'ns explica com el procés migratori ha dut la mare a entrar en contacte amb una altra cultura, que en alguns aspectes xoca frontalment amb els elements que caracteritzen la cultura de la qual prové, però com que el vincle amb el nou món està gestionat per l'home aquesta continua supeditada al relat tradicional. És ell qui accedeix a l'espai públic, a la feina i als bars, mentre ella ha de romandre tancada a casa, sense tenir la possibilitat d'accedir a qüestions essencials com la llengua, que són les que li permetrien adaptar-se al nou lloc, i deixar de reproduir els esquemes de la seva cultura d'origen. Als tres llibres del corpus veiem com és la filla la que tradueix el món de fora a la mare; és la filla la que li explica el que passa al voltant i la que, per exemple, l'ha d'acompanyar al metge o a comprar per tal de fer-li de pont amb la nova realitat.

En aquestes històries del corpus, esdevé crucial que la veu narrativa sigui la filla, atès que aquesta és la que ha accedit a l'escola i, a través d'aquesta, a la nova llengua, que li ha permès accedir al coneixement, i tot això és el que fa que qüestionï la història dels pares i les imposicions que li venen marcades des de la cultura d'origen, la marroquina, i des del sistema patriarcal. Veiem el xoc que suposa aquesta qüestió amb les idees que ens explica la filla sobre ella mateixa, sobre els

canvis que es van produint en el seu interior, des del moment en què accedeix a l'escola, a una altra llengua i, per tant, a una altra manera de viure la vida. La veu narrativa ens narra el conflicte entre la tradició i la modernitat, la llengua àrab contra el català, l'emancipació de les dones contra la tradició patriarcal. La filla, veu narrativa de *L'últim patriarca* i *La filla estrangera*, ens explica els seus conflictes a través de la història dels seus pares i ens parla de la dificultat de construir la seva pròpia identitat, ja que aquesta es construeix en la frontera de dos mons que es contraposen. Aquí entren en joc idees com les que expressa Cano Abadía (2015: 7) i que connecten amb el que explica Najat El Hachmi, a través d'aquestes històries singulars, sobre la necessitat de generar estratègies que permetin crear conceptes sobre les identitats que s'inscriguin dins de marcs conceptuals flexibles i innovadors, per tal de fer-los afins a les realitats híbrides de l'actualitat. Alhora enllacen amb el que explica Judith Butler sobre la necessitat de crear identitats que es basin en coalicions obertes, per tal de crear conjunts múltiples que permetin coincidir i discrepar «sin obediencia a un *telos* normativo de definición cerrada» (2020: 70).

A la segona part se'ns relata l'arribada de la família i les seves peripècies a la ciutat d'acollida. Sabem que la ciutat d'arribada és Vic per les descripcions i les explicacions de l'escriptora a *Jo també sóc catalana*, en les quals diu que és aquesta la ciutat que la va acollir quan tenia 8 anys. La filla, en primera persona, ens va relatant com el món que ella havia viscut al Marroc, poc a poc, va perdent força i presència a dins seu i com es van trencant tots els esquemes establerts per la tradició d'origen. No és casual, doncs, l'ús de la primera persona, la qual ens connecta amb fets viscuts per la pròpia filla, i que es vinculen directament amb l'autora i les seves experiències vitals marcades pel procés migratori.

La filla ens relata com els coneixements que comporta el nou món fan que deixi d'entendre el pare i la porten a qüestionar la violència que aquest usa per a sotmetre'ls a tots. I aquest és un dels grans efectes del procés migratori per la filla: la impossibilitat de connectar amb el món dels pares i la incomprensió vers la tradició cultural marroquina, la qual en nom de la tradició, justifica i, en conseqüència, permet els comportaments violents del pare. Aquest canvi de marc

cultural comporta que la filla s'adoni que el tracte del pare és injust i que atempta directament contra la figura de la dona i les seves necessitats. Pren consciència que aquest, amb les seves actituds i els seus comentaris, les maltracta i les sotmet a elles, sobretot, només pel fet de ser dones, i que la seva actitud s'emmarca dins dels paràmetres del patriarcat, que el recolza.

La veu narrativa de *L'últim patriarca* a través del relat denuncia la violència del pare cap a la mare i cap a ella mateixa. Els atacs del pare vers la filla s'inicien en el moment en què ell detecta que se li està escapant quan accedeix, a través de l'escola, a la nova llengua i, per tant, al nou món; ataca la mare des de l'instant en què pensa que l'ha traït amb el germà, i quan aquesta no és capaç de controlar la filla per tal que mantingui les tradicions de la cultura d'origen. Des de la mirada de dona i a través de la veu narrativa de la filla, Najat El Hachmi, ens explica l'efecte principal d'aquest procés migratori per a les dones: la violència psicològica i física, que pateixen tant la filla com la mare, i com l'accés a la llengua i al coneixement és el que permet que la filla s'alliberi. A *Sempre han parlat per nosaltres*, Najat El Hachmi, explica, com veiem a la citació que posem a continuació, el que ja va explicar, a través de la ficció, a *L'últim patriarca*; no és, doncs, un fet casual que a les dues portades aparegui el rostre de l'autora.

«Sé de primera mà què suposa haver-te de barallar per continuar accedint al coneixement. Era molt feliç a l'escola; aprendre coses noves, expandir els límits del meu món em feia sentir veritablement lliure. I llegir, és clar, llegir i descobrir infinitat de dones diferents a través de la literatura, veure escrit el seu malestar, allò que no es podia explicar. Pensar, qüestionar, veure el món des de fora del món que havia viscut, entendre'l des de fora. Mentre vaig ser petita estudiar no va ser un problema, però quan vaig convertir-me en una "dona" el meu pare va començar a posar objeccions. Llavors fèiem EGB i ja alguna nena de setè o vuitè que havia complert els catorze anys desapareixia misteriosament de l'escola.» (42).

A *La filla estrangera*, El Hachmi, continua usant la ficció, amb un substrat autobiogràfic clar, per a explicar-nos els efectes que té el procés migratori per a una mare i una filla que han d'emprendre aquest viatge sense retorn, per a agrupar-se amb el marit, amb el pare, i que formen part d'aquests primers marroquins que van arribar a Catalunya, cercant oportunitats per a poder optar a una existència digna i,

en definitiva, millorar les seves vides. Ja des del principi, la primera frase de la novel·la, ens marca quin serà el to del llibre. Un tot clar, contundent i reivindicatiu:

«No seré més per vosaltres. Des d'ara seré per mi. Per mi o per qui vulgui, però ja no per cap dels que em vulgueu esbiaixada, escapçada» (9).

Amb aquest inici la filla, que és la veu narrativa de *La filla estrangera*, deixa molt clar l'efecte principal que en ella ha tingut el procés migratori, tal com també passa amb la filla de *L'últim patriarca*, que és la descoberta d'una nova manera d'entendre la realitat. Una forma d'entendre la vida que passa pel dret a la igualtat efectiva entre homes i dones, i que, per tant, passa per tenir el dret a decidir què és allò que vols. Aquesta possibilitat de triar, de no deixar-se esbiaixar o escapar l'allunya de la cultura d'origen i, en conseqüència, de la mare.

La filla, que arriba a Catalunya de petita, creix i es forma en aquesta ciutat que la veu arribar només amb la seva mare. A través del relat observem com evoluciona. Una nena que ha de marxar del seu lloc, per tal de poder-se trobar amb un pare que amb prou feines coneix, i que s'ha d'allunyar d'una família i d'un món que ella sent que l'estima i que l'acompanya. Un camí d'arribada a un nou lloc que la transformarà i la portarà a prendre una sèrie de decisions que ja no tenen retorn i que implicaran, fins i tot, haver de renunciar a estar amb la mare per tal de poder construir el seu propi itinerari vital, allunyat de les denominacions d'origen.

Tal com també passa amb la veu narrativa de *L'últim patriarca*, la de *La filla estrangera* comença a transformar-se, a canviar, des del moment en què accedeix a l'escola i a través d'aquesta a la llengua catalana, i als clàssics catalans. Amb tot això accedeix a una altra forma de narrar-se, d'explicar-se, de viure. Entra en contacte amb la tradició literària catalana que posa al seu abast dones escriptores com Caterina Albert, Mercè Rodoreda i Montserrat Roig, les quals li permeten veure que hi ha altres formes de ser dona. Dones que decideixen com volen viure, que opinen i que qüestionen, i que no només ocupen l'espai privat, domèstic, que el sistema patriarcal reserva a les dones, sinó que també prenen posicions a l'espai públic des del moment en què escriuen i amb això subverteixen els rols de gènere establerts. Aquí veiem el que expliquen als seus estudis, tant Bartrina (2007: 58)

com Segarra (2008: 108) i Francés (2008: 244), sobre la importància dels referents femenins literaris i d'aquestes mares literàries que esdevenen punt de referència d'aquesta nova manera de mirar el món i, per tant, de viure'l i d'explicar-lo.

A la *Filla estrangera* se'ns explica la història de dues dones que no tenen nom propi, tal com també passa amb la filla de *L'últim patriarca*. Najat El Hachmi no donarà nom als personatges femenins fins a *Mare de llet i mel*. En aquesta elecció, que aparentment pot semblar anecdòtica, hi veiem l'intent de l'escriptora d'explicar històries de dones anònimes, les «històries vertaderes» de Rivera Garretas, que ens poden representar a totes i tots. El Hachmi no els dota de nom propi fins el moment en què, a *Mare de llet i mel*, tant la filla (Sara Sqali) com la mare (Fatima) han tirat endavant amb els efectes del procés migratori. Cadascuna pren consciència, a la seva manera, de la importància de tenir un espai propi al món, encara que això comporti renúncies i molta soledat. La filla renuncia a estar amb la mare per a seguir el seu propi camí; la mare s'adona de totes les limitacions imposades a les dones, des de la cultura d'origen, i que ella també ha traslladat a la filla.

La filla ens explica, en primera persona i des dels seus ulls, la cultura d'origen, el món de la mare, i les característiques d'una ciutat catalana, Vic, que teòricament l'acull però que en moltes ocasions la fa sentir estrangera, malgrat faci temps que hi viu. Ens relata les crisis existencials que pateix pel fet d'intentar, inútilment, unir dos mons que no es volen i es contraposen, i com cerca construir la seva pròpia identitat, híbrida i canviant. La filla pren la veu i escriu, recuperant la memòria, esdevenint, tal com explica García Mingo (2015: 185), una veu alternativa que situa la dona com a actora del seu propi canvi i que contribueix a generar una mirada crítica.

La filla estrangera parla sobre l'entrada a la vida adulta d'una jove que ha hagut d'emigrar i que es troba havent de prendre decisions que li suposen haver de fer renúncies. Una nena-noia-dona que té constantment la sensació que ha de fer més esforços per tirar endavant que els que estan al seu voltant i que reflexiona:

«He canviat de ciutat, de país, de continent. He canviat els carrers de llambordes del

casac antic d'una ciutat antiga per aquests camps polsosos que no semblen tenir edat. Em miro al mirall i resulta que sóc la mateixa, que tot i haver fet quilòmetres i quilòmetres en cotxe (un cotxe compartit amb una família, farcit d'embalums de tota mena, cobert fins a límits impensables), d'haver passat una nit sencera de ferri, d'haver travessat dues fronteres amb un espai de terra de ningú entremig, havent fet algun quilòmetre més fins a la casa de tova ara moderna, després de saludar efusivament familiars de tota mena, veïnes que ja ni recordo que ho fossin, d'haver passat a parlar només la llengua de la meua mare, no he canviat en res, sóc la mateixa persona.» (35).

A través de *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*, Najat El Hachmi, introdueix la qüestió de l'escriptura com a vehicle de la memòria. Com apuntàvem més amunt, l'escriptura com a plataforma per a poder explicar les històries de les dones. Aquests dos relats queden lligats pel final del primer, quan la filla, després d'haver deixat la mare amb el fill que ha tingut, per tal de poder traçar el seu propi itinerari vital, considera que ha passat prou temps com per a poder recordar i explicar tot el que ha passat, sense sentir dolor:

«Quan en vaig tenir prou, de plorar, vaig decidir escriure. Escriuria la història de la meua mare per recuperar-la, per recordar-la, per fer-li justícia i perquè tot el que em pensava que havia oblidat, tot el que tenia a veure amb ella, en realitat ho duia a dins sense saber on. Escriuria la seva història i així podria destriar-la de la meua. Escriuria la seva història i així podria ser jo sense ser per ella però també ser jo sense ser contra ella» (212, 213).

En tercer lloc, a *Mare de llet i mel* ens trobem amb un relat que combina diferents veus narratives: la primera persona, per a parlar-nos del procés d'emigració d'una mare i una filla per retrobar-se amb el marit/pare i, la tercera persona, per a explicar tot el que li ha passat a la protagonista, la mare, Fatima, durant tot aquest temps. Per a narrar-s'ho i per a narrar-ho a les seves germanes, en la intimitat de la catifa de ràfia estampada, al Marroc, i lluny dels judicis i dels prejudicis, tant els d'orient com els d'occident. El Hachmi comença el relat de la següent manera:

«Diré per vosaltres, germanes, diré el que voleu sentir. Aquesta veu meua us explicarà els fets que desconeixeu de la que va sortir del mateix ventre que vosaltres. Doneu-me te per escalfar-me la llengua, tanqueu la porta perquè aquestes paraules meues no poden sortir d'aquí. Són només per vosaltres, vosaltres que podeu entendre-les i guardar-les. Sense treure-les al món, que tot ho jutja.» (17).

Aquest fragment ens fa pensar en la tradició oral de la llengua amaziga, una llengua només oral, sense tradició escrita. Una història que Najat El Hachmi recull per a poder-la fer arribar, per a poder representar unes dones que no han estat escrites i, per tant, no han sigut mai llegides. És aquest joc entre la parla i l'escriptura, de què parla Epps (2012-2013: 11). Aquesta oralitat tradicionalment lligada a les dones i que apareix retratada a les tres obres del corpus quan s'explica, a través de les veus narratives, la importància de les històries contades de mare a filla, d'àvia a neta, en els moments en què cau el sol i comparteixen les habitacions de descans. Una oralitat fonamental també quan les dones es troben, per exemple, a l'espai del riu on van a rentar les robes i intercanvien les seves preocupacions, les històries familiars i els relats del poble. Una tradició oral característica de les dones que possibilita que enforteixin els lligams entre elles i que fa que, malgrat les dificultats, puguin seguir endavant. Aquesta tradició enllaça amb les idees explicades per Segato (Molina 2020) sobre la importància dels vincles en la història de les dones; aquests vincles que es generen i s'enforteixen en l'espai domèstic i que són els que les capaciten, en molts moments del periple vital, per a continuar avançant.

La mare, veu narrativa de l'últim llibre que forma part d'aquest cicle, ens conta la història del procés migratori. És ella la que ens explica d'una manera no-lineal, combinant els temps que ens ajuden a construir el trencaclosques de la història que havia començat amb *La filla estrangera*, la història d'una mare, la Fatima, i d'una filla, la Sara Sqali, noms propis que apareixen per arrodonir el procés d'alliberament i de capgirament de l'ordre establert com a conseqüència del bagatge adquirit, per aquests personatges femenins, a partir del procés migratori.

La protagonista és la Fatima, una dona que ens conta des de la seva òptica com ha viscut, fins al moment, tot el que li ha suposat haver d'emigrar amb la seva filla petita. Ens explica com juntes, mare i filla, aprenen a viure i com el fet que la filla accedeixi a les lletres, a la cultura, a un altre cosmos, modifica el seu vincle, el seu lligam, fins que, al final de la història, aquest s'ha de trencar per a que puguin ser. Dues dones que s'han de separar perquè no han trobat la fórmula de poder conjuguar els dos mons que s'oposen.

A *Mare de llet i mel* l'autora analitza els efectes de la maternitat. Les paraules que llegim a l'inici del llibre ens marquen de forma clara l'essència d'aquesta història:

«A la meua mare que, sense saber llegir, em va ensenyar a escriure» (7).

Prenem consciència del que suposa per a aquestes veus femenines haver de buscar el seu camí, la seva pròpia cambra. L'escriptora fa al·lusió a la cambra pròpia en diferents moments de les obres del corpus. D'aquesta manera, connecta els textos amb l'obra de Virginia Woolf, *Una cambra pròpia*, considerada un dels textos essencials del feminisme. Aquest element reforça les pretensions de l'autora de posar l'accent en la duresa de l'itinerari vital d'una dona, en general, i, en concret, de les dones que han d'emigrar i que s'adonen, quan entren en contacte amb la realitat del lloc d'acollida, de tot el que els ha estat privat només pel fet de ser dones. Precisament les veus narratives s'adonen que són lliures quan aconsegueixen la seva pròpia cambra i quan són lluny de la del pare o la del marit, que és la que, en realitat, els correspon com a lloc al món, segons els mandats culturals marroquins. Amb el relat d'El Hachmi, comprenem la importància que té per a l'autora i per a les seves protagonistes l'emancipació de les dones de què parlava Woolf (2019: 50), i la transcendència de tenir un espai i unes possibilitats econòmiques per a poder expressar la pròpia mirada. Així ho conta la veu narrativa de *La filla estrangera*:

«No recordo gaire res de l'època també perquè vaig fer-me el propòsit de deixar d'enregistrar amb aquella exactitud malaltissa tot el que em passava, vaig esforçar-me per canviar aquella manera meua de funcionar, de relacionar-ho tot amb tot fins que ja no sabia on tenia el cap. Em recordo caminant, això sí, caminant sense parar per uns carrers enormes, tan llargs que no s'acabaven mai, i ser feliç de saber la ciutat infinita. Aviat vaig trobar una feina de cambrera de pis en un hotel del centre, i tan bon punt vaig tenir els diners del primer sou em vaig buscar una habitació pròpia, meua només, per tal d'allunyar-me també de la vestidora que, tot i haver-me acollit tan bé, no deixava de recordar-me la seva mare i, per tant, la meua. A més no en volia saber res de la seva llengua, i la vestidora tenia el costum de fer aquella barreja tan curiosa amb els idiomes que ens són nostres.» (210).

Najat El Hachmi ens acosta, a *Mare de llet i mel*, amb un estil pròxim a l'oralitat, la

història d'una mare que, buscant el millor per a la seva filla, l'acaba perdent. Una mare que intenta entendre's per comprendre la filla. Dues dones que busquen construir la seva identitat i que s'adonen que tenir una cambra pròpia, encara que a voltes sigui petita i hostil, és molt millor que no tenir-ne o tenir-ne una en què no ets ben rebuda ni ben tractada.

Aquesta obra ens ajuda a entendre el fet que les dones del Rif se senten estrangeres des que neixen, ja que la casa familiar no està destinada a ser la seva, tal com s'explica al llibre, sinó que és la del marit. A la casa d'acollida es trobaran amb la figura de la sogra, que perpetuarà el sistema patriarcal amb l'objectiu de mantenir i transmetre la tradició. A través de la veu de Fatima coneixem les històries d'aquestes dones marroquines que continuen endavant per l'amor als fills i pel lligam, en el cas concret de la Fatima, amb les germanes. Aquest lligam ens porta a pensar en la idea de sororitat, és a dir, en la força de la complicitat i la solidaritat entre les dones, quan comparteixen les històries i els espais.

L'autora construeix part dels personatges femenins de les tres obres utilitzant com a referents les autores canòniques de la literatura catalana i això també li serveix per a palesar que ha llegit els clàssics d'aquesta literatura. Reivindica així les que considera heroïnes i mares literàries: Caterina Albert, Mercè Rodoreda i Montserrat Roig, entre altres, les quals li proporcionen l'exemple de dona escriptora que accedeix a l'espai públic i que subverteix l'ordre establert amb l'acte d'escriure i d'expressar les preocupacions amb les veus narratives dels textos.

És rellevant apuntar també que les tres obres del corpus tenen característiques que les aproximen al *Bildungsroman* femení, en què, tal com s'explica al text de Gómez Viu (2009: 109-110), es representen literàriament les experiències d'una jove protagonista, des que és nena fins que accedeix a l'edat adulta, que ha d'aprendre a bregar amb l'hostilitat que desperta el fet que trenqui amb les normes establertes pel patriarcat i que ha de gestionar els dols migratoris, patint discriminacions pel fet de ser dona i pel fet de ser marroquina.

Tal com relata Gómez Viu (2009: 110), les protagonistes d'aquests tipus de novel·les no comprenen per quin motiu no poden comportar-se d'una determinada manera i «de esta experiencia surge muchas veces un profundo sentimiento de alienación. [...] Para salvar estos obstáculos las mujeres crean estrategias de supervivencia, que las permiten por lo menos reservar ciertos espacios o tiempos para sí mismas.» (2009: 113). I aquesta és una de les qüestions que desenvoluparem a l'apartat següent, com l'aprenentatge de la llengua i l'accés a la literatura ajuda les protagonistes joves a gestionar els dols migratoris.

5. ELS DOLS MIGRATORIS I LA SEVA GESTIÓ

L'últim patriarca, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel* li permeten, a Najat El Hachmi, explicar les grans pèrdues i els efectes de la migració. Unes pèrdues que suposen, a les protagonistes femenines de les novel·les, uns estats emocionals canviants i unes crisis existencials que han d'aprendre a portar i amb les quals han de conviure. En els apartats següents farem un recorregut per aquests dols migratoris i donarem forma a aquells que considerem que són més importants per recollir l'experiència d'aquests personatges femenins que es veuen immersos en l'emigració, en el cas de les filles sense haver-ho triat, i el camí sense retorn que aquest moviment vital implica. Un camí que comporta que aquestes dones, fortes, valentes, i que miren enrere per tal de poder construir-se en el demà, hagin de viure per sempre més entre dos mons, amb la sensació permanent que no acaben de ser ni d'un lloc ni de l'altre. La veu narrativa de *L'últim patriarca* ho explica de forma molt clara:

«Se suposava que aquell era el lloc que m'havia de ser més familiar del món i a mi em venia aquell nus quan es feia fosc» (249).

Tal com llegim en aquesta citació, aquestes dones que emigren experimenten sensacions d'estranyesa i de llunyania davant dels elements que sempre han tingut al seu voltant i precisament això és el que les desorienta dins d'un marc cultural i mental que no ajuda, considerant que ens parla de categories d'identitat monolítiques i estanques. Analitzarem, doncs, els dols que comporta, per a les

protagonistes de les obres, la migració, i que l'autora ja havia explicat a la seva primera obra, *Jo també sóc catalana*:

«Llegint les fotocòpies que m'havia passat una amiga, descobria “els set dols migratoris”. El dol per la llengua, el dol pels amics i la família, el dol per la cultura, pel paisatge i la terra, el dol per la pèrdua de l'estatus social, per la pèrdua de contacte amb el grup ètnic i per la pèrdua de la seguretat física. Em sentia com em sentia pel que havia perdut, per tot el que havia deixat enrere.» (193).

Explicarem com els personatges femenins de les obres gestionen aquestes pèrdues per tal de poder seguir endavant, a través de l'anàlisi de la llengua, els amics i la família, i la cultura, com a elements constitutius de la identitat.

5.1. La llengua

Un dels grans obstacles per a totes les persones que han de migrar és el de l'aprenentatge de la llengua. Quan s'arriba al lloc d'acollida la llengua suposa una barrera a l'hora de comunicar-se amb les persones del voltant i per aquest motiu és un dels elements narratius en què Najat El Hachmi posa el focus.

Les protagonistes joves de les obres de seguida entenen, a partir de l'escola i d'una forma segurament inconscient, que aprendre la llengua del lloc d'acollida és una oportunitat, en tant que aquesta els permetrà poder accedir al coneixement i a la tradició literària del lloc, per exemple, i també els possibilitarà la comunicació amb les persones de l'entorn. En canvi, les mares de les novel·les, que viuen el procés migratori en l'edat adulta, veuen la llengua com un mur, que només poden traspasar gràcies a les traduccions de les filles. Són les filles les que, permanentment, faran de pont entre la llengua d'origen i la llengua del lloc d'arribada, atès que les mares, sobretot la mare de *L'últim patriarca* i en menor mesura la de *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*, romanen tancades a l'espai privat, sense accedir a la nova llengua, de manera que no poden comprendre ni les persones ni el món en què s'instal·len.

La veu narrativa de *L'última patriarca* i la de *La filla estrangera* expressen, en moments diversos del relat, com progressivament van sentint que cada cop queda més lluny la llengua de la mare i com senten que la llengua pròpia és el català. La veu narrativa de *La filla estrangera* explica el que suposa adquirir la nova llengua i accedir al coneixement a través d'aquesta:

«En la foscor de la nostra habitació de mobles barats no deixava de pensar que quina merda que jo no pogués ser com les altres dones, conformar-me per ser feliç amb el que tinc, que per força aquest és un defecte meu. La diferència principal entre les dones que s'acostumen al destí que els ha tocat viure i no protesten si no és en veu baixa amb les amigues, que se senten còmodes en la seva vida matrimonial, i jo, la diferència principal és que elles no han llegit i jo sí, i al costat del cos ja adormit del meu cosí-marit veig que, tot i els esforços per deixar enrere la meva vida anterior, segueixo sense poder pensar com una analfabeta» (175).

La pèrdua de la llengua de la mare implica una pèrdua dels referents, que a partir de l'adquisició de la nova llengua passen a ser uns altres, en tant que la impossibilitat de dir o de comprendre algunes paraules o expressions allunyen les filles, cada cop més, dels orígens. Així queda retratat a *La filla estrangera*:

«¿Com li he d'explicar a aquesta noia crescuda aquí, que no ha anat a escola, que pastura cabres i renta la roba al riu, que a mi m'agrada sentir la superfície freda sota les plantes dels peus, que em dóna un plaer estrany que se m'escampa per tot el cos com tants altres plaers? Plaer? Ni tan sols sé dir aquesta paraula en la llengua de la meva mare. Ni tan sols sé si existeix en la llengua de la mare. Ni plaer, ni delit, ni èxtasi, ni res. Encara menys orgasme. Com li puc fer entendre que sento gust en tantes coses estranyes i poc usuals? En coses petites que passen del tot desapercebudes a la resta de la gent, que em fa por que un dia em desbordi del tot, que surti de mi mateixa, però no de ràbia sinó de plaer pur. Així sóc, és el que sóc. Em noto tot de sobte òrfena de paraules, expulsada de la llengua. Al mirall em veig lluny d'aquí, que jo sóc la mateixa i no m'adapto, no m'integro en la vida quotidiana del lloc per molta *qandura* i mocadors que dugui.» (36, 37).

Aquest és l'efecte del procés migratori en les filles: l'accés a una llengua que els permet llegir i pensar d'una forma diferent respecte les mares, i que les porta a qüestionar-se i a tenir una mirada crítica. I aquest efecte comporta dolor, perquè genera la distància del que al seu país d'origen es considera normal, per això és

vist per la filla con un defecte que impossibilita que sigui feliç i que es conformi amb allò que la vida li ha donat. L'escola és un dels motors fonamentals a l'hora de generar la transformació en les filles, i aquest procés ja no té marxa enrere, ja que posa a l'abast d'aquestes l'eina —la llengua— que permet que entrin en contacte amb la literatura i amb la cultura del país d'acollida. La Fatima, a *Mare de llet i mel*, relata el que suposa l'escola per a la seva filla:

«Quan Sara Sqali creixés no volia que es trobés tan perduda com jo al món, volia que conegués la terra que trepitjava, que sabés interpretar mapes, que llegís per no ser enganyada per ningú, que es pogués valdre per si mateixa i no hagués de dependre tant dels altres, i això només ho podia fer si anava a escola. No sabia llavors que al nou país anar a escola era de fet una cosa obligatòria i que fins i tot a la presó et podien tancar si no hi apuntaves els teus fills. A més, la pobra Sara Sqali se'n feia un tip, d'estar per la fàbrica, no era ni de bon tros lloc per una nena» (178, 179).

D'aquesta citació anterior, se'n deriva la qüestió cabdal de l'escola com a institució bàsica de socialització i que permet l'accés a l'ascensor social, és a dir, a poder tenir més oportunitats a nivell professional. I això és el que vol la Fatima per a la seva filla, arran del coneixement del context cultural del país d'acollida i d'adonar-se d'allò que ni ella ni les seves germanes han tingut. A *Mare de llet i mel* la Fatima ho subratlla quan conta el seu procés migratori a les germanes:

«Però vaig pensar que a tot arreu deu ser el mateix, això d'anar a aprendre, i que és impossible que a col·legi ensenyin coses dolentes. A més, ja començava a pensar, germanes, que la nostra dissort de dones tenia molt a veure amb la nostra falta d'educació, que si jo hagués sabut de lletra les meves circumstàncies potser haurien sigut molt diferents» (178).

Constatem, a través d'aquestes històries, les dificultats que suposa obrir-se camí en un lloc nou quan es desconeix la llengua del lloc d'arribada i quan es deixen enrere, com veurem, pilars cabdals com la família i els amics.

5.2. Els amics i la família

Arran del procés d'emigració queda alterat l'entorn —la família i els amics— i això comporta dificultats a l'hora de continuar endavant. Les protagonistes de les tres històries ho descriuen: haver de marxar a un altre país els suposa haver de deixar un entorn cultural, el marroquí, en què a les cases es produeix una convivència familiar entre avis, pares, germans i germanes, per a passar a un país en què als pisos només hi conviuen el pare, la mare i els fills. Aquest punt enllaça amb una idea explicada per Segato (Molina 2020) sobre el fet que el sistema patriarcal imperant aïlla les dones a les seves cases i això comporta un increment de les violències masclistes i de la vulnerabilitat femenina, per la pèrdua de connexions amb el món exterior i la impossibilitat d'accedir als espais públics.

A les tres històries percebem com el fet d'emigrar suposa abandonar per sempre més un entorn familiar femení en què les dones estableixen els seus vincles, els seus lligams i tenen la seva xarxa, i això els permet sentir-se acompanyades i fer front als obstacles que es van trobant com a dones que viuen en el marc d'un sistema patriarcal. Els entrebancs estan relacionats, per exemple, amb el dia a dia familiar, amb la gestió de les cases, o amb el tracte violent que reben, de forma sistemàtica i en la majoria de les llars, per part del marit. Les mares protagonistes dels tres relats experimenten la soledat, que només es veu alleugerida quan troben persones que comparteixen els mateixos orígens i amb les quals intercanvien les mateixes sensacions davant les tradicions del nou món. Tot això ens connecta amb la idea de sororitat i de complicitat entre les dones. A *L'últim patriarca* la filla de Mimoun ho exemplifica d'aquesta manera:

«Al número seixanta-set, unes cases més avall de la nostra, hi va anar a parar una família que venia del mateix poble que nosaltres. Un matrimoni i els seus tres fills. L'home sempre reia, la dona també, i no acabaven de semblar massa intel·ligents, però la mare va deixar d'explicar-me tantes coses a mi i jo em vaig sentir alleujada. No era que la mare visités la veïna, no, però la part del darrere d'ambdós pisos era prou a prop per poder-se parlar de les finestres estant. Les tardes eren més lleugeres amb totes dues explicant-se històries i trobant antecedents comuns de coneguts o familiars, recordant un passat que no era el mateix ni s'assemblava.» (212).

La concepció dels matrimonis és un altre dels elements que genera contrastos entre les dues cultures, la marroquina i la catalana. Al Marroc les noies/dones saben, des de ben petites, que el seu lloc al món és la casa del marit. Això contrasta radicalment amb la manera de fer actualment a Catalunya, en què a les tres històries veiem que les filles s'adonen que aquesta qüestió dels matrimonis imposats pel bé de la família, per l'honor, pels interessos econòmics, el que acaba comportant és que elles no puguin decidir. La manera de viure el matrimoni i la sexualitat està totalment supeditada als desitjos de l'home i a les necessitats familiars, sense que en cap moment es miri pel bé comú ni es plantegi com a possibilitat que les dones no es vulguin casar i prefereixin estar soles, o bé, que vulguin triar amb qui volen compartir el seu projecte vital. Les protagonistes, progressivament, es van sentint presoneres de les tradicions del lloc d'origen, que no els permeten viure en plenitud i que les fan sentir estrangeres arreu, i prenen consciència de la importància de l'emancipació, del fet de dependre del seu propi treball i de gestionar els seus propis recursos, per tal de poder decidir què és el que volen ser i fer.

Aquest fet de viure allunyades de l'entorn familiar tradicional fa que els lligams entre els que han hagut de marxar, sovint, siguin asfixiants, ja que han de suplir que no hi hagi altres membres de la família ni tampoc amics propers. Aquesta idea la trobem explicada per la veu narrativa de *La filla estrangera* en diferents moments del relat. La filla, a l'inici de la història, intenta marxar, sense aconseguir-ho, com a conseqüència d'aquesta relació absorbent. Hauria volgut marxar, però la seva consciència l'atura perquè se sent en deute amb la mare, pel fet que ho ha donat tot per ella i, a més, no la vol deixar sola. Aquest vincle fort, entre mare i filla, queda il·lustrat a l'epíleg de *Mare de llet i mel*, amb la carta sonora que dirigeix la Fatima a la seva filla, Sara Sqali:

«Quan jo et vaig tenir, tan menuda, ja no vaig poder pensar en res més, Sara estimada. La meua vida va passar a ser la teua, vaig deixar de comptar els meus anys per comptar els teus, els meus neguits i patiments van passar a ser els que em provoca el teu benestar. Em vaig oblidar de mi. Si no de què hauria marxat tan lluny sense saber on anava? Per això el teu embaràs va ser una gran esperança. A més en vas tenir un de tan bo, amb prou feines vas marejar-te, vas treballar com mai. Qui m'ho havia de dir que acabaries marxant d'aquella manera?» (384).

Aquesta citació descriu aquesta relació forta entre una mare i una filla que s'han hagut de reinventar, per tal de poder tirar endavant al nou lloc, després de ser rebutjades pel marit-pare, fet que ho condiciona tot. Una mare i una filla que veuran trontollar la seva relació com a conseqüència del xoc cultural que es produeix entre els dos mons, el marroquí i el català, i el contrast entre la tradició i la modernitat, és a dir, entre els sistemes culturals.

5.3. La cultura

El context cultural en el qual una persona neix i creix és cabdal, perquè condiciona el seu desenvolupament. Als tres relats del corpus s'explica, a través de les protagonistes, la confrontació que els suposa el canvi de paradigma cultural. Les protagonistes relaten els contrastos que es produeixen pel fet d'emigrar des d'un poble rural del Marroc, que sabem, a través de l'obra *Jo també sóc catalana*, que es tracta de la zona del Rif (lloc d'on procedeix l'autora), i arribar a una ciutat d'interior catalana, Vic. Es produeixen diferències pel que fa a les estructures familiars i els rols que es desenvolupen dins d'aquestes, per exemple, i hi ha canvis, també, en la manera de vestir-se, de comportar-se, de menjar, i tot això suposa una manera diversa d'entendre el món.

L'escriptora ens descriu, amb els personatges femenins, aquests canvis i aquests contrastos a través de l'olfacte i ens va portant per aquelles olors que li resulten agradables i aquells tufs que no suporta i que fan que no compregui la manera de fer del nou país en què viu. A l'entrevista que se li fa a l'escriptora, dins del marc del programa *Singulars* (2010), quan se li pregunta sobre quin és l'impacte més fort que va tenir quan va arribar a Catalunya amb 8 anys, sempre respon que van ser les olors, els tufs, que no tenien res a veure amb el que ella com a nena havia experimentat al poble del Rif. El sentit de l'olfacte és el que, amb la seva capacitat evocativa, ajuda les protagonistes a connectar amb els seus orígens, tot i saber que es troben ben allunyades del seu món de referència, i això, sovint, les reconforta. A *La filla estrangera* la protagonista ens ho explica:

«La mare fa *xebbakia* i a mi se m'omplen els narius amb els ingredients de la massa. L'aigua de flor de taronger té una capacitat de penetració que em domina sense que hi

pugui fer res. L'ensumo fins que noto aquell estremiment del fons dels narius que se me'n va al cervell i em fa embogir. La canyella la noto més a la llengua, quan l'oloro, que em va més a la gola que al cap, seca. L'anís se m'escampa pertot arreu d'una manera més suau però persistent. Fins i tot la imperceptible olor del sèsam torrat i molt m'arriba i em fa salivejar. Tot em fa venir salivera, excitació, gairebé sóc capaç d'orgasmar amb aquestes aromes. Una exageració, és clar. Sovint em pregunto si no deu ser que tinc els sentits histèrics.» (85).

Es generen canvis també en la manera de vestir, sobretot en el cas de les protagonistes joves. Aquest és un element que ens permet comprendre fins a quin punt, dins de la realitat cultural marroquina, l'home decideix sobre el comportament de les dones, sobre la seva manera de vestir, i com això condiciona el seu cos i la seva sexualitat. És a dir, un cop les protagonistes entren en contacte amb la realitat del país d'acollida, que qüestiona la manera de vestir del país d'origen, veuen com els homes les controlen, en aquest sentit, perquè, segons els valors tradicionals marroquins, portar certes camises o faldilles suposa que les protagonistes exposin els seus cossos d'una forma que dinamita els valors religiosos tradicionals musulmans. El problema rau en què la nena-noia que ha d'anar al centre educatiu, ja no pot anar amb faldilles llargues o amb el mocador islàmic, tenint en compte que suposa allunyar-se d'aquells que formen part de la seva nova realitat quotidiana amb la qual se senten cada cop més identificades.

Aquests esquemes culturals —la manera de vestir-se, la forma de parlar amb les noies i els nois, les ganes de llegir i aprendre— són els que veiem que van topant, contínuament, entre les filles i els pares, ja que aquestes perden les tradicions marroquines i senten com a pròpia la manera de comportar-se de la gent de la ciutat catalana en la qual viuen. A més, observem que les exigències, pel que fa a l'aspecte i a la manera de comportar-se, es dirigeixen, essencialment, cap a les dones i no pas cap als homes. És cap a elles que el sistema patriarcal dirigeix la mirada, atès que el control d'aquestes a través dels seus cossos és el que fa que l'home perpetui el seu poder i així només ell ocupi l'espai públic. Aquesta situació d'autoritat l'assoleixen amb el coneixement de la llengua, amb l'accés a la feina i amb el control dels diners que arriben a casa, mentre que elles han de seguir

ocupant l'espai privat. I, precisament, això és el que capgiraran les joves protagonistes arran de les experiències adquirides amb el procés migratori.

6. CONCLUSIONS I PROPOSTES D'INVESTIGACIÓ

Tal com hem pogut anar veient al llarg d'aquest treball, els efectes que té el procés migratori per als personatges femenins que protagonitzen *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel* estan relacionats amb el fet de conèixer una altra realitat, unes altres formes de vida, que les porta, primer, a lluitar per sobreviure i mirar de fer-se un lloc, i, després, a preguntar-se i a reflexionar sobre l'estil de vida i la seva pròpia identitat.

Aquests relats manifesten la importància que té l'educació perquè els personatges es dotin d'espais i d'eines que els permetin la construcció i consolidació d'una identitat pròpia, i alhora palesen la importància de les llengües, en tant que representen maneres d'entendre el món, d'interpretar-lo i d'explicar-lo. En aquestes novel·les llegim com la filla de Mimoun i Sara Sqali senten, gràcies a l'escola, la llengua catalana com a pròpia, considerant que és la llengua en la que pensen i estimen. Les obres subratllen com això suposa que els personatges s'allunyin del món que les ha vist néixer i com a partir d'aquí tenen dilemes morals, que les porten a prendre decisions que ja no tenen marxa enrere. Unes decisions que tenen conseqüències directes per a elles mateixes i per a l'entorn, i que qüestionen el marc polític del patriarcat, i els estereotips de gènere vigents tant a la cultura marroquina com a la catalana.

La literatura de Najat El Hachmi ens parla també de la soledat que arriben a sentir les persones que han d'abandonar el seu món, la seva família, els seus amics, els seus orígens i que s'han d'inventar de nou en un espai que no és el seu i, a més, en el cas de les mares, sense tenir accés a eines, com la llengua, que permeten entendre i desxifrar la nova realitat. Hem pogut comprovar com l'autora fa èmfasi en la soledat que experimenten les dones migrades quan són lluny de l'entorn familiar i comunitari conegut, i en les mirades hostils que reben pel fet d'encetar camins que capgiren l'ordre establert per la tradició. A través dels personatges de

la filla de Mimoun, Sara Sqali i Fatima, El Hachmi, ens parla de la importància de tenir espais de creixement i de llibertat.

A través dels tres relats, l'autora reflecteix les violències que pateixen aquestes dones i les conseqüències del procés migratori, que, tal com hem pogut comprovar, són més dures respecte a la influència que té, per als homes, el fet d'emigrar. Són els personatges femenins els que són sotmesos, tant al país d'origen com al lloc d'arribada, al control que s'exerceix sobre les dones en l'àmbit familiar i comunitari i, en canvi, els personatges masculins mostren la permissivitat amb què compten els homes.

La gestió d'aquests dols migratoris, d'aquests efectes del procés migratori, difereix entre les mares i les filles. Les mares continuen endavant per la fortalesa que els dona saber que fan el millor per als seus fills i les filles, a través de l'educació i de la literatura, troben la força per a capgirar l'ordre establert i renunciar a totes les imposicions que venen justificades des del sistema patriarcal imperant. De les històries d'aquests llibres se'n desprèn l'amor per la literatura, per les paraules i per l'escriptura. Amb la filla de Mimoun i amb Sara Sqali copsem la importància d'accedir a altres mons a través de la literatura i la importància d'entendre l'escriptura com un espai de llibertat; un espai a partir del qual es pot generar reflexió i crítica. Najat El hachmi explica, a l'entrevista del programa *Singulars* (2010), que la literatura és el que li ha permès poder portar tot allò que li ha anat passant al llarg de la seva vida, i que al final la literatura és el que tenim en comú totes les persones, atès que constitueix la nostra essència. Tal com explica Marta Segarra (2014: 5), els textos de Najat El Hachmi defensen que: «Cada dona ha de construir la seva pròpia subjectivitat "híbrida" negociant entre les diverses possibilitats i prohibicions que la concerneixen, especialment quan s'ha vist afectada per l'experiència migratòria.» I això és el que fan les protagonistes de les tres històries que ens ocupen, lluitar per ser i per trobar el seu espai de llibertat.

En aquest treball hem analitzat les obres que formen part d'aquest cicle narratiu sobre els orígens de l'autora i no volem deixar de fer esment d'algunes de les possibles línies d'estudi que s'obren. Seria interessant analitzar els lligams entre

els seus assajos i les seves obres de ficció; estudiar temes com la sexualitat i el desig femení, que tracta a la seva obra *La caçadora de cossos*, però que també apareixen a les novel·les que formen part del cicle narratiu sobre els seus orígens.

Es poden analitzar les novel·les del corpus des de les característiques del *Bildungsroman* femení, que en aquest treball només hem apuntat, i també es pot examinar el darrer assaig de l'autora, *Sempre han parlat per nosaltres* (2019), en el qual, en forma de manifest, El Hachmi reflexiona sobre el que constitueix l'essència dels relats explorats en aquest treball: els límits imposats en nom del sistema patriarcal i de la tradició.

Les obres de Najat El Hachmi posen al centre del debat el patriarcat i, d'aquesta manera, contribueixen a generar la reflexió necessària per tal de desmuntar, amb urgència, aquesta estructura de dominació (Segato 2016: 106). L'autora, a través de la literatura, treu a la llum aquestes veus femenines, que lluiten per la dignitat i la llibertat, i evita, així, que quedin tancades dins de l'esfera privada.

7. BIBLIOGRAFIA

ALIAGA, Xavier (2018): «Estem encara en el procés de construcció de les identitats híbrides». Entrevista a Margarida Castellano, a *El temps*. Número 1780, publicat el 23 de juliol de 2018.

ALIAGA, Xavier (2018): «La part difícil de la vida», a *El temps*. Número 1763, publicat el 26 de març de 2018.

BALAGUER, Enric (2018): «Globalització i identitat: alguns apunts en la narrativa catalana actual», a *Zeitschrift für Katalanistik* 31, pàg. 123-140.

BARTRINA, Francesca (2007): «Escriptores catalanes canòniques: ballant en un camp de mines», a *Literatures*. Número 5, pàg. 57-67

BUTLER, Judith (2020): *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*, Barcelona, Paidós.

CANO ABADÍA, Mónica (2015): «Identidades en el intervalo. Identificaciones posicionales y prácticas políticas feministas», a *Actas I Congreso internacional de la Red española de Filosofía*, Vol. VIII, pàg. 7-16.

- CARALT I SAGALÉS, Montse; TIÓ I PUNTÍ, Pere (2017): «Sis dones escriptores», a AUSA XXVIII, 180, pàg. 283-285.
- CARRANZA CASTELO, Ernest (2017): «¿Integración o desintegración? El cuestionamiento de Cataluña como tierra de acogida en textos de ficción y no ficción de Najat El Hachmi», a *Journal of Catalan Studies*, pàg. 1-21.
- CONSELL CATALÀ DE MITJANS AUDIOVISUALS (18 d'abril de 2018): <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/mes-324/entrevista-a-najat-el-hachmi-acaba-de-publicar-mare-de-llet-i-mel/video/5760855/> (consultat el 20 de març de 2020).
- CONSELL CATALÀ DE MITJANS AUDIOVISUALS (setembre de 2010): <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/singulars/najat-elhachmi/video/3104770/> (consultat el 20 de març de 2020).
- DASCA, Maria (2015): «La immigració com a fenomen en la literatura catalana», a *Cercles. Revista d'Història Cultural* 18, pàg. 61-78.
- DOMINGO, Andreu (2015): «La literatura sobre la immigració al segle XXI», a *L'Avenç*, número 408, gener de 2015, pàg. 28-34.
- EL HACHMI, Najat (2010): *Jo també sóc catalana*, Barcelona, Columna Edicions.
- EL HACHMI, Najat (2018): *L'últim patriarca*, Barcelona, labutxaca, Planeta.
- EL HACHMI, Najat (2019): *La filla estrangera*, Barcelona, labutxaca, Edicions 62.
- EL HACHMI, Najat (2018): *Mare de llet i mel*, Barcelona, Edicions 62.
- EL HACHMI, Najat (2019): *Sempre han parlat per nosaltres*, Barcelona, Llibres a l'abast, Edicions 62.
- EPPS, Brad (2012-2013): «Solitud a la ciutat: Víctor Català i Mercè Rodoreda», a *Actes d'inauguració dels estudis catalans a l'exterior*, Barcelona, Institut Ramon Llull, Xarxa Vives d'Universitats.
- FRANCÉS, M. Àngels (2008): «La reivindicació del jo autorial femení: les escriptores catalanes dels setanta», a *Catalan Review. International Journal of Catalan Culture*, Volume XXII, pàg. 239-251.
- GARCÍA MINGO, Elisa (2015): «Cuando los cuerpos hablan. La corporalidad en las narraciones sobre la violencia sexual en las guerras de la República Democrática del Congo», a *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, Vol. LXX, número 1, pàg. 161-186.
- GÓMEZ VIU, Carmen (2009): «El Bildungsroman y la novela de formación femenina hispanoamericana contemporánea», a *EPOS*, XXV, pàg. 107-117.

- HERNÁNDEZ GUZMÁN, Daniel (2016): «Más allá de les feminicidios: violencia y cuerpo femenino en “La parte de los crímenes” de Roberto Bolaño», a *Cuadernos de Literatura* 20.40, pàg. 621-635.
- INSTITUCIÓ DE LES LLETRES CATALANES (17 de maig de 2020): <https://www.youtube.com/watch?v=bceHxWlnilw>. Najat El Hachmi parla sobre *Sempre han parlat per nosaltres* (consultat el 20 d'abril de 2020).
- INSTITUCIÓ DE LES LLETRES CATALANES (22 de maig de 2020): <https://www.youtube.com/watch?v=KQwOaKs6qeo>. Najat El Hachmi parla sobre *Jo també sóc catalana* (consultat el 20 d'abril de 2020).
- JULIÀ, Lluïsa (2008): «Dones i escriptures: construcció del discurs i legitimació en la literatura catalana actual», a *Literatures. Segona època*, núm. 6, pàg. 9-27.
- MARCILLAS-PIQUER, Isabel (2018): «Veus de frontera: els altres catalans d'ara» a *Caplletra*. Número 65 (Tardor, 2018), pàg. 177-189.
- MOLINA, Neus (2020): «Rita Laura Segato. El patriarcat és un ordre polític disfressat de religió i costums», a el *Crític* <https://www.elcritic.cat/entrevistes/rita-laura-segato-el-patriarcat-es-un-ordre-politic-disfressat-de-religio-i-costums-63828> (consultat el 7 de novembre de 2020).
- RIVERA GARRETAS, María-Milagros (2011): «La historia viviente: historia más verdadera», a *DUODA Estudis de la Diferència Sexual / Estudios de la Diferencia Sexual*, 40, pàg. 98-110.
- RUBIO LARRAMONA, Carme (2017): «Najat El Hachmi, alguns temes singulars de la seva escriptura», a *AUSA* XVIII, 180, pàg. 375-390.
- SEGARRA, Marta (2008): «Hélène Cixous, de la teoria a la ficció», a *Literatures*, número 6, pàg. 105-116.
- SEGARRA, Marta (2014): «Literatures migrants. *Jo també sóc catalana* de Najat El Hachmi», a *MÈTODE Science Studies Journal*, 4, pàg. 1-5.
- SEGATO, Laura Segato (2016): *La guerra contra las mujeres*, Madrid, Traficantes de Sueños.
- VIDAL CLARAMONTE, M. Carmen África (2012): «Jo també sóc catalana: Najat El Hachmi, una vida traducida.», a *Quaderns. Revista de traducció* 19 de 2012, pàg. 237-250.
- WOOLF, Virginia (2019): *Una cambra pròpia*, Sabadell, La Temerària Editorial.